
Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук,
професор, завідувач сектором НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
АПРН України

Проблеми розвитку громадянського суспільства в аспекті політолого-правового дискурсу

Громадянське суспільство є досить автономним суб'єктом соціальної дії, який самоорганізується і саморегулюється без участі держави, перетворюючись на могутню сферу суспільного життя. Воно безпосередньо виступає виразником інтегрованої суспільної думки та водночас породжує своєрідні форми прояву суспільної публічної влади.

Інтерес до проблем генезису й розвитку громадянського суспільства виявляє багато соціальних наук. Історією вивчаються конкретні національно-історичні форми громадянського суспільства; правова наука бачить в ньому об'єкт правового регулювання та коло суб'єктів реалізації цивільного чи приватного права; соціологія досліджує громадянське суспільство як соціальну систему, особливу форму суспільної організації та аналізує специфіку участі громадян у соціальному житті.

Проте особлива роль у науковому дискурсі щодо феномену громадянського суспільства належить політології. В межах політологічної парадигми аналізуються сутність і роль громадянсько-

го суспільства в соціально-політичних процесах минулого й сучасності, характер і форми його взаємодії з політичними та соціальними інститутами — державою та її органами влади в центрі й на місцях, економікою, політикою, культурою, соціальним контролем тощо; політологами досліджуються конкретні умови формування громадянського суспільства, процес структурування та чинники, що визначають напрямки його еволюції. Так, досить цілісна картина розвитку і функціонування громадянського суспільства як суб'єкта соціально-політичної дії представлена у працях Ю. Резніка, К. Гаджієва, С. Франка, М. Михальченка, О. Пригожина, Г. Полуніної, І. Городецької та ін.¹

Більшість сутнісних трактувань громадянського суспільства дозволяє стверджувати, що це — людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур — об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін.

Ці форми об'єднань, що становлять структуру громадянського суспільства і характеризують багатоманітність його соціальних практик, відображають найширшу палітру господарських, правових, сімейних, культурних та інших потреб й інтересів людей (соціальних груп), створюються вони єдино з метою задоволення чи реалізації цих інтересів. Як підкреслює К. Кумар, «громадянське суспільство є тим середовищем, у якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходять до усвідомлення цінності групових акцій

¹ *Гражданское общество*. – М., 1994; *Резник Ю. М.* *Гражданское общество как феномен цивилизации*. – М., 1993; *Гаджиев К. С.* *Введение в политическую науку*. – М., 2000; *Франк С. Л.* *Духовные основы общества*. – М., 1992; *Михальченко Н. И.* *Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?* – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001; *Городецкая И.* *Благотворительные и другие добровольческие организации Великобритании // МЭ и МО*. – 1994. – № 4; *Медушевский А. Н.* *Общество и государство в русском историческом процессе // Вестник МГУ*. – Серия 12. – 1998. – № 1.

і суспільної солідарності»¹. Крім того, специфіка організацій, які входять до структури громадянського суспільства, полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, корпораціями та існують автономно від неї, але відповідно до вимог чинного законодавства.

Сучасні дослідники виділяють декілька загальних об'єктивних чинників, що генерують процес формування й розвитку громадянського суспільства. Слід охарактеризувати найголовніші з них.

Передусім це історико-економічний фактор, пов'язаний зі становленням ринкової економіки в будь-якій країні. Демократичне суспільство, розвиваючись, поряд з іншими свободами передбачає встановлення такої системи господарських відносин, що діє за власними економічними законами, і тільки дотримуючись їх, можна успішно вести підприємницьку діяльність. Головним інтегруючим моментом є те, що протистояти об'єктивним «законам ринку» поодиноці дуже важко, тому й почали виникати різного роду об'єднання чи організації підприємців та інших господарюючих суб'єктів громадянського суспільства, що були покликані полегшити це завдання.

Другим чинником відповідно є існування та стан приватної власності. Саме приватна власність у всьому розмаїтті її конкретних форм є найбільш розвиненим інститутом демократичного громадянського суспільства, отже, визначає та робить необхідним його існування. У такому суспільстві більша частина населення — приватні власники, і серед них представники великого, середнього і малого бізнесу чи наймані працівники, що також мають прибуток від обігу своїх власних накопичень, відповідно розвиненим і численним є середній клас. Для цих людей приватна власність є головним засобом отримання доходів та основою добробуту їхніх родин. Не дивно, що енергійні зусилля власників спрямовані на збереження своїх матеріальних ресурсів і створення оптимальних умов щодо їх примноження. Досвід показує, що найбільш ефективними стають колективні зусилля, тобто різного роду об'єднання власників з однаковими інтересами: наприклад, спілки підприємців, банкірів, асоціації фермерів, юристів, буді-

¹ *Кумар К.* Гражданское общество // Гражданское общество. – М., 1994. – С. 21.

вельників, домовласників та ін. Їх представники регулярно взаємодіють з урядом і відповідними комітетами парламенту, легітимно лобіюючи свої інтереси й домагаючись оптимізації умов функціонування власності, що належить членам даних організацій.

Нарешті, третя причина, яка сприяє процесам суспільної консолідації свідомої громади, полягає у розвитку демократії як суспільного стану і політичної технології, що безпосередньо обумовлює можливість виникнення і розвитку громадянського суспільства в країні. Що ж дає демократія суспільству, чому вона сприяє його трансформації у стан громадянської спільності? Як визначає американський політолог Р. Даль, перевагами є: рятування від тиранії; свобода самовизначення особи; дотримання прав і свобод людини; моральна автономія; можливість розвитку особистості; захист головних інтересів особи; політична рівність; прагнення миру і процвітання¹. Демократія не просто робить громадянське суспільство суттєво необхідним, вона створює основні умови для його виникнення і розвитку.

Сучасна теорія і практика демократії походять зі спадщини архаїчного інституту всенародного управління полісом (ретродемократія), його еволюційно-історичного досвіду. Якщо звернутися до джерел давньогрецької демократії, яка розкриває історію виникнення демократичного правління у суспільстві, слід згадати Клісфена — афінського політичного діяча, який після падіння тирана Гіппія очолив Афіни. У 509-507 рр. до н. е. він здійснив реформи суспільного устрою, через які родовий розподіл громадян було змінено на територіальний та утворено 10 філ із поділом кожної на тритії (третини) — міську, приморську й внутрішню (сільську), а більш дрібно, крім того, громадяни поділялись на деми. Останніх було близько 100, і саме вони делегували певних осіб на виконавчі посади.

Пізніше Авраам Лінкольн у «Гетисберзькому зверненні» 1863 р., клянучись «перед особами славетних полеглих», визначав демократію саме як особливий стан суспільства — «це нація у державі Божій дає нове народження свободі, й правління, що належить народові (government by the people), яке здійснюється народом (by

¹ Див.: Даль Р. О демократии. – М., 2000;

the people) і слугує народу (for the people), ніколи не зникне з лиця землі (shall not perish from the Earth)»¹.

Ось чому і Р. Даль наприкінці ХХ ст., конструюючи свою «амальгаму» демократії, стверджує, що вона базується на чотирьох джерелах:

1. Класична еллінська Греція.
2. Республіканська традиція вільних італійських міст-держав, що апелює до досвіду Риму.
3. Ідеї та інститути представницького правління.
4. Принципи політичної рівності.

Сучасна демократична держава прагне максимально задовольнити інтереси і потреби своїх громадян. Однак їх розмаїття в суспільстві настільки численне і диференційовані, що держава часто не може практично отримати про них повну інформацію. Звідси виходить, що одним із важливіших завдань інституцій громадянського суспільства є інформування держави про ті конкретні інтереси громадян, задовольнити які можливо лише силами й за кошт самої держави².

У кожній демократичній країні сьогодні нараховується безліч організацій громадянського суспільства. Вони можуть утворюватися в зв'язку з конкретними проблемами регіону, окремого міста, у зв'язку з професійними інтересами (наприклад, спілки адвокатів; гільдії акторів кіно, театру), це організації і фонди благодійного характеру, об'єднання, націлені на відновлення пам'ятників великого культурного значення тощо. Сюди ж належать численні рухи (антиглобалістські, екологічні, протесту проти осуду невинних тощо). Організаційні принципи цих інститутів громадянського суспільства цілком співпадають з 5 критеріями демократії (також визначеними Далем), порушення яких неминуче веде до того, що члени даних асоціацій втратять соціально-політичну рівність: ефективна участь; рівність у голосуванні; розуміння, що базується на поінформованості; контроль за планами дій; участь повнолітніх.

Чимало організацій, асоціацій й рухів громадян зростає до загальнодержавних масштабів. Типовим у цьому відношенні є

¹ Див.: *Даль Р.* Демократия и ее критики. – М.: РОСПЭН, 2003. – С. 7–51.

² *Основи демократії / За ред. А. Колодія.* – К., 2002. – С. 19 – 50.

рух «зелених» у західноєвропейських країнах; втілюючись у могутню силу, вони домоглися того, що державні бюджети виділяють чималі додаткові ресурси на охорону навколишнього середовища, відповідно вносяться й зміни до законодавства.

Важливо не лише усвідомлювати необхідність громадянського суспільства для реалізації ідей демократії, а й розкрити його дієві можливості. Адже основна функція громадянського суспільства — найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб суспільства. Перш за все, це виявляється у забезпеченні соціальної свободи, демократичного державного управління, в існуванні громадської сфери політичної діяльності і публічних політичних дискусій. Вільний громадянин — це основа громадянського суспільства, і соціальна свобода створює можливість для самореалізації людини в суспільстві. Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є гласність і пов'язана з нею висока інформованість громадян, що дозволяє реально оцінювати господарську кон'юнктуру, бачити соціальні проблеми й вживати заходів до їх вирішення. І нарешті, визначальною умовою успішного функціонування громадянського суспільства є наявність відповідного законодавства і конституційних гарантій щодо його існування.

Як зазначалось, соціально-політична сфера громадянського суспільства включає суспільно-політичні організації й рухи, інші різноманітні форми суспільної активності громадян (мітинги, збори, демонстрації, страйки), органи громадського самоврядування за місцем проживання чи в трудових колективах, недержавні (вільні) засоби масової інформації. Організації та об'єднання соціально-політичної сфери громадянського суспільства створюються й діють, як і всі суб'єкти громадянського суспільства, на основі громадської ініціативи. Чи включає дана сфера політичні партії? Одноставної відповіді політична наука не дає. На нашу думку, партії, як найактивніші й впливові фактори публічної політики, походять саме з надр громадянського суспільства і тому мають вважатися його елементом, що функціонує на межі з політичним полем державної політики.

У той же час спілки підприємців чи комерсантів відображають головним чином колективні інтереси власників, пов'язані як із

сталим отриманням прибутків, так і з використанням найманої праці. Ці інтереси стосуються мирного врегулювання трудових конфліктів, запобігання страйкам, переконання (чи стимулювання) робітників не вступати до профспілок, проведення узгодженої політики відносно рівня заробітної плати, тривалості робочого тижня тощо.

Щодо робітничого представництва, то у різних країнах його права і функції є відмінними; вони визначаються відповідним законодавством держави. Найбільш розроблено і перевірено багаторічною практикою відповідне законодавство Франції. Доцільно розглянути деякі його положення, що відображають можливості організацій громадянського суспільства в соціальній сфері, зокрема, можливості заводських комітетів країни.

Так, у Франції заводські комітети мають право –

- попередньої консультації. Це означає, що жоден власник заводу не може здійснити будь-які нові виробничі кроки, не повідомивши попередньо колектив підприємства. Це стосується управління виробництвом, змін чисельності і структури штатів, тривалості робочого тижня, заходів із впровадження нових технологій, змін, пов'язаних з юридичною і економічною реорганізацією підприємства, тощо;

- одержання документації, що містить відомості про підприємство. Підприємець зобов'язаний надати кожному члену заводського комітету матеріали, які відображають юридичну форму підприємства, стан розподілу капіталу між акціонерами, фіксують положення підприємства у відповідній галузі;

- одержання інформації про своє підприємство, яка надходить у різні державні установи і відомства. Члени заводських комітетів мають право знайомитися з документами, що надаються менеджментом працівникам міністерства фінансів і податкового управління. Це право дуже важливе, оскільки у такий спосіб вони мають можливість перевірити інформацію, надану підприємцем, співвіднести її з реальним рівнем доходів робітників; все це зміцнює їх незалежність і дозволяє більш плідно захищати соціальні інтереси працівників.

Зрештою, одне з найактуальніших питань — це проблема взаємодії держави і громадянського суспільства. Вона виникає

разом із появою самого громадянського суспільства. Хто має переважати? Хто над ким домінує: держава над громадянським суспільством чи громадянське суспільство над державою? В аспекті наукової (зокрема, політологічної чи правознавчої) оцінки це питання і в даний час залишається дискусійним.

Очевидно, що громадянське суспільство і демократична держава постійно йдуть назустріч одне одному: так діє функція громадського діалогу з державою. Громадянське суспільство формує актуальні інтереси і звертається до держави зі своїми вимогами, проханнями та ініціативами, що вимагають державної підтримки (насамперед матеріальної). Держава ж може рухатись назустріч суспільству в різних формах: вивчення громадських ініціатив (їх підтримка або несхвалення), правове регулювання дії суспільних об'єднань, субсидійна підтримка соціально вразливих груп населення, виділення матеріальних коштів для розвитку активності організацій, фондів. Для цього в системі структур влади функціонують спеціальні органи співпраці з організаціями громадянського суспільства, напрями і форми діяльності яких досить різноманітні: реєстрація даних організацій, надання їм допомоги (консультації, фінансування), створення сприятливих умов для функціонування тощо.

Наприклад, у Великій Британії вже багато років діє спеціальний державний орган — Комісія з добродійності, що реєструє досить численні благодійні організації і фонди, діяльність яких спрямована на допомогу бідним, підтримку церкви, запобігання дискримінаціям за расовою ознакою, захист здоров'я громадян, забезпечення інших рівних можливостей для громадян Великої Британії. Важливою функцією Комісії є надання матеріальної допомоги громадським організаціям.

Крім цього, в Європі поширена ще одна форма контактів держави з громадянським суспільством — представники громадських організацій входять до рад чи комісій, що працюють при парламентах і урядах; виступають як експерти і професіонали, що мають цінну інформацію стосовно стану громадської думки, конкретних проблем розвитку соціуму (території); нерідко й самі стають депутатами представницьких органів політичної влади. За своєю ініціативою ради можуть звернути увагу уряду на важ-

ливість і невідкладність вирішення тих чи інших проблем. Такі громадські ради діють у Франції, Австрії, Швеції, Фінляндії, Італії, Бельгії, Іспанії та інших країнах, уряди яких вважають за доцільне враховувати думку громади щодо проектів законів з питань соціального й економічного характеру.

Специфіка організацій громадянського суспільства та дещо автономний характер не виключають непередбачуваність їх дій. Тому логічними є зусилля держави, спрямовані на створення правових форм контролю за їх розвитком і діяльністю. Протистояння громадянського суспільства і держави можливе, але вкрай недовговічне. Політичний прогноз такого стану не є оптимістичним. У цілому ж демократичний режим передбачає тісну взаємодію держави і громадянського суспільства як основи політичної й економічної стабільності.

Нарешті, серед сучасних форм взаємодії громадянського суспільства і держави слід зазначити існуючу в багатьох країнах службу парламентського уповноваженого, що контролює дотримання прав і свобод громадян (інститут омбудсмена). Уповноважений одержує скарги від громадян, незадоволених діями посадових осіб чи підприємців, і діє згідно з наданими йому законодавчою владою та народом можливостями: доповідати парламенту результати розслідування з відповідними рекомендаціями. Рекомендації уповноважених рідко ігноруються владою, це свідчить про їх високий авторитет. У Великій Британії Уповноважений з громадянських прав призначається королевою (за рекомендацією прем'єр-міністра). Статус Уповноваженого з громадянських прав є настільки високим і відповідальним, що його порівнюють з рангом Генерального аудитора-контролера парламенту, на якого покладені обов'язки фінансового контролю за витратами урядом державних коштів.

Отже, розгляд питання про взаємодію громадянського суспільства з державою дозволяє зробити ряд суттєвих політологічних висновків.

По-перше. Громадянське суспільство є одним із могутніх важелів у системі «стримань» і «противаг» прагненню державної влади до абсолютного панування. Для виконання цієї місії громада демократичної країни має чимало засобів: це активна участь у

виборчих кампаніях і референдумах, відповідне формування громадської думки (зокрема, через незалежні ЗМІ), організація «кампаній опору, непокори» щодо введення тих чи інших непопулярних заходів державою тощо.

По-друге. Громадянське суспільство, утворюючись і самоорганізуючись, все ж у подальшому потребує державної підтримки. Тому його представники активно беруть участь у роботі державних органів, особливо на етапі підготовки політичних рішень, а організації чи асоціації — у різний спосіб активно взаємодіють з державою.

Третє. В свою чергу, держава у високому ступені зацікавлена у гармонійній взаємодії з громадянським суспільством. Пояснюється це таким:

– громадянське суспільство є джерелом легітимності тієї політичної сили, що стоїть у влади;

– контакти з громадськими організаціями стають для держави масштабним джерелом інформації щодо соціальних процесів, структури інтересів, настроїв людей і характеру ставлення до пануючої еліти;

– серед організацій громадянського суспільства чимало таких, що надають фінансову допомогу самій державі (асоціації банків, союзи підприємців, комерсантів, ротарі клуби та ін.);

– у складні історичні періоди (економічні кризи, війни, природні чи техногенні катастрофи) громадянське суспільство, як правило, стає могутньою силою, яка підтримує державу.